

1. *Ведіна В.П., Жулинський М.Г.* Сучасний слов'янський роман: соціально-філософські й естетичні аспекти //Слов'янські літератури: IX Міжнародний з'їзд славистів: Доповіді. – К., 1983. – 351 с.; 2. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. Доронина Р., Богданов М., Николаева Л. – М., 1987. – 750 с.; 3. *Мецерьяков С.Н.* Жанровое своеобразие сербского реалистического романа 1970-х годов. – Автореф. канд. дисс. – М., 1986. – 5 с.; 4. *Рудяков П.М.* История как роман. – К., 1995; 5. *Селимович М.* Избранное. – М., 1987. – 616 с.; 6. *Фатеева Н.А.* Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. – М.: Агар, 2000. – 280 с.; 7. *Яковлева Н.Б.* Современный роман Югославии. – М., 1980. – 208 с.; 8. *Егерић М.* Дух и чин: есеји о романима Меше Селимовића. – Бања Лука; Београд: Задужбина «Петар Кочић», 2000. – 156 с.; 9. *Selimović Meša.* Sjecanja // Sabrana djela. – Beograd, 1977. – 368 str.; 10. *Selimović Meša.* Pisci, misljenja i razgovori: eseji, clanci, polemike, intervjui. – Novi Beograd: Marso, 2002. – 324 str.

О.А. Щербакова, канд. філол. н., доц.

**ПЕРШОДЖЕРЕЛА СВДЧЕНЬ ПРО СВЯТУ ЦАРИЦЮ
ЕЛЕНУ У НАЙДАВНІШИХ ВИДАННЯХ
“КНИГ ЖИТІЙ СВЯТИХ” (1700, 1716 і 1759 рр.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ
АНАЛІЗ ПРИМІТКОВИХ ПОСИЛАНЬ І КОМЕНТАРІВ
(на прикладі “Житія Святаго Равноапостолнаго великаго царя
Константіна и святяга христолюбивыя матере его Елены”)**

У статті досліджено першоджерела свідчень про святу царицю Єлену в найдавніших виданнях “Книг житій святих”.

Ключові слова: *першоджерела, Святая Елена, Святой Дмитрий Ростовский.*

В статье исследованы первоисточники свидетельств о святой царице Елене в древнейших изданиях “Книг житий святых”.

Ключевые слова: *первоисточники, сравнительный анализ, ссылки и комментарии.*

In this article the sources about Saint Elena are investigated. Using the Life of Saint like apostoles Konstantin and his mother Elena who loved Hrystos (21 may)

the comparative analysis with comments Books of life Saints (1700, 1716, 1759 and other years) of Saint Dmitriy Rostovskiy (Tuptalo) are provided.

Key words: *sources, Saint Elena, Saint Dmitriy Rostovskiy.*

Чи не найнеобхіднішою передумовою літературознавчих досліджень з еволюції образу святої рівноапостольної цариці Єлени (у вимірі синтезу традицій церковно-історичних та літературно-художніх текстів і контекстів) вважаємо вивчення першоджерельних свідчень про визначальні риси характеру і подвижницьку натуру цієї святої у стародрукованих виданнях. Раніше авторка лише наближалася до означеної проблематики [Щербакова 2010–2012]; ці виступи і публікації стосувалися її окремих граней. Приміром, у статті “Концепт цариці Єлени у “Четьях-Мінеях” Дмитра Туптала” [Щербакова 2011, 460–471] ставилося за мету вперше виробити підходи до дослідження концептуальних засад образу святої – матері першого римського імператора-християнина Константина I Великого – Єлени, “діяння якої мали виняткове значення для подальшого розвитку церковної історії загалом та християнської літератури зокрема” [Там само, 463] в усежиттєвій праці одного з найвидатніших церковних письменників доби українського Бароко, якого, по кончині, увесь світ знає під ім’ям святителя Дмитрія, митрополита Ростовського (Туптала). Заради цього було виявлено агіографічні новели, на матеріалі яких найдоцільніше проаналізувати головні особливості цього образу, його трактування й осмислення у бароковій агіографії, аби довести, що саме він заслуговує на особливу увагу-пошанування та має важливе значення у системі образів “святих жон” давньої української літератури [Там само]. У наступній статті – “Образ святої цариці Єлени в елліністичній, візантійській і руській писемних традиціях” [Щербакова 2012 (Образ), 434–441] – було поглиблено підходи до вивчення джерельної бази щодо образу першої християнської цариці-матері Єлени у визначених назвою вимірах. Зокрема зазначалося, що уже перші наші дослідження згадуваного монументального твору святителя виявили певну кількість посилянь і приміток автора на полях багатьох барокових новел (російсько- чи українськомовних видань) [Димитрій Ростовский (Туптало) 1999-2010; Життя святихъ 1903-1911; Туптало Дмитро 2007 – 2012]. Щонайбільше їх – на працю Євсевія Памфіла “Жизнь блаженного василевса Константина” [Євсевий Памфил 1998]. Окрім нього згадуються (за алфавітом. – О. Щ.) Георгій Кедрин, Руфін, Симеон, Сократ, Созомен, Феофан та ін. [Щербакова 2012 (Образ), 435]. Тож у згадуваній розвідці йшлося про “перевірку й додання до основного – Димитрового – джерела низки історико-літературних свідчень ранньохристиянських історіографів зі згадками про шлях і діяння святої, а також зазна-

чено імена києворуських письменників (митрополита Іларіона Київського, літописця Нестора, ігумена Данила Паломника, чорноризця Іакова Мниха, Єпифанія Премудрого й інших невідомих авторів та упорядників/редакторів літописів, у творах яких згадуються чи/та описуються факти й події з її життя, зокрема простежується нерозривний духовний зв'язок святих Єлен – Константинопольської (давньої) і Києворуської (нової) – та виявлено інші важливі характеристики виділеного нами образу” [Там само, 437–440].

Цього разу – з метою ретельнішого прослідковування за історією змін і доповнень до першоджерельних свідчень про святу царицю Єлену у стародруках кінця XVII - першої половини XVIII ст. – уперше звертаємося до досвіду порівняльного аналізу приміткових посилань і коментарів у найдавніших виданнях чотиристоронніх “Книг житій святих” (повніша назва – “Книги житій святихъ въ славу святаго животворящаго Троицы Бога Хвалимаго въ Святыхъ своихъ <...>”), що згодом спростилися до більш відомих – “Житія святих”, “Четьї-Мінеї” або ж Мінеї Четьї. – О. Щ.). [Тут і далі намагатимемося керуватися правилами передачі текстів кириличних видань [Методичні 2007, 129-132]; скрізь по статті у назвах і цитатах (за стародруками) використано засоби сучасної графіки української мови з наміру дотримуватися цих правил (у тому числі й щодо того, що орфографічні різнописання не уніфікуються, помилки не виправляються), але і за бажання підкреслити своєрідність оригінального письма у першодруках (зокрема зі збереження літер “є” та “ї” тощо).] За приклад візьмемо “Житіє святаго равноапостолнаго великаго царя Константина и святаго христороубиваго матере его Єлены” [Димитрий Ростовский (Гуптало Д. С.) 1700, 626; Теж саме 1716, 626; [Димитрий Ростовский (Гуптало)] 1700, 626; Теж саме 1716, 626; Житіє святаго равноапостолнаго <...> 1700, 626; Теж саме 1716, 626; Теж саме 1759, 445] (далі поінколи – “Житіє”); тут, на відміну від програми Міжнародної конференції “Мови та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самобутність” (К., 18 жовт. 2012 р.) [Щербакова 2012 (Першоджерела), 29], її назва подана мовою, наближеною до написання в оригіналі. – О. Щ.). Воно міститься у третій (так званій “весняній”) чверті (“На три мѣсяцы третій мартъ, априль, май”) “Книги житій святих” (К., 1700), на старовинних аркушах якої змальовуються важливі історичні факти, події й явища, пов’язані з установленням церковних свят і життєписами канонізованих Православною церквою святих, пам’ять яких пошановується навесні, а саме – “мѣсяца маіа, въ 21 день” [Книга житій святихъ <...> 1700, 626–631; тощо]. [Зауважимо: вихід у світ цього тому у січні 1700 р. “в святой Великой Чудотворной Лаврѣ Печерской Киевской” [Там само [1]] було ознаменоване не тільки “радуванням” усіх “благочестивих читателів”, а й Димитровим – на той час він уже

перебував у сані архімандрита (“предался своимъ трудамъ и подвигамъ еще съ большимъ рвеніемъ и усердіемъ” [Житіє святиителя Димитрія]) й, зокрема, виношував задум укладання однієї невеликої книжки з короткими життєписами святих угодників Божих.] Саме у ньому, як на нашу думку, найповніше – за кількістю й змістовністю першоджерельних свідчень про святу царицю Єлену – розкривається стратегічне завдання поданого дослідження.

Задля його виконання долучимо до роботи це ж пам’ятне “Житіє” з другого видання (“Второе Типо со исправлением, и приложением”) також весняного тому уже не “Книги <...>”, а “Житій святих <...>” (К., 1716) [[Димитрій Ростовський (Туптало)] Житія святих <...> 1716, 626-631; тощо], звершеного уже після кончини святиителя (1709 р.) у тій самій Лаврській друкарні, а також із наступного віцїлілого перевидання, де агіографічні новели знову-таки об’єднані під загальною назвою “Книга житій святих” (М., 1759) [Книга житій святихъ <...> 1759, 445-449; тощо], та ін. [До речі, “тощо” тут і в декількох інших місцях (при посиланнях на літературу наприкінці статті) означатиме різні варіанти написання вихідних даних деяких бібліографічних джерел (Димитрій <...>, Житія <...>, Книга <...>, Туптало <...>)] [3-7, 18-20, 26-27] з огляду на проблемні аспекти їхньої уніфікації. Скажімо, в описі книжок “Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв.” (К., 1958), які зберігаються у Державній публічній бібліотеці УРСР, читаємо: “[Димитрій Ростовський (Туптало)]. Житія святих <...>” [Славянские 1958, 109 і 157]; у першому томі біо-бібліографічного словника Леоніда Махновця “Українські письменники” (К., 1960) знаходимо: “Туптало Дмитро. Книга житій святих <...>” [Українські 1960, 570]; у каталогах стародруків Акіма Запаса і Ярослава Ісаєвича “Памятники книжного искусства” (Львів, 1981 і 1984) – бачимо: “Туптало Дмитрій [Ростовський]. Книга житій святих <...>” [Запаско 1981, 1, 116]; у довіднику “Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського” (К., 2008) за укладання Наталі Бондар та інших науковців подано: “Димитрій Ростовський (Туптало Д.). Книга житій святих <...>” [Кириличні 2008, 59] та ін. Припускаємо, що питання правильного запису цих даних загострюватиметься й надалі, оскільки при наступних студіюваннях агіографічного святителевого спадку розширюватиметься й обсяг досліджуваних текстів. На разі в усіх наведених прикладах при позначенні автора твору (церковного письменника) і детальніших назв “Книг житій святих” (трикрапок у скобках (<...>)) наявні різнописання [давні церковнослов’янські літери “є” та “ї” жодного разу не зустрічаються (?!.)], а при уважнішому вивченні титулів оригінальних текстів помічені й помилки у відповідних посиланнях на них. Надалі це призводитиме до не завжди бажаного збільшення формату

викладеного матеріалу, а також до можливих невідповідностей у посиланнях якщо не на офіційні джерела інформації (описи, словники, довідники й каталоги) та численні перевидання цього твору, то на бібліографічні посилання стародруків (чи цитування з них) – вочевидь. Сподіваємось на вирішення питання уніфікації таких і супровідних із ними даних, зокрема щодо правил (і шрифтів) передачі текстів кириличних видань, оскільки й розробка працівників Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського “Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових палат України. Кириличні рукописні книги та стародруки” (К., 2007) [Методичні 2007, 129-132], до окремих частин якої також є зауваження, ці питання не знімає. Відмітимо, що виявлена проблема вочевидь постала лише при детальнішому вивченні стародрукованих текстів Димитрових “Книг” та необхідністю частих посилань на їхні різні редакції.] Поінколи послуговуватимемося й українським перекладом “Житія святого рівноапостольного великого царя Константина і святої христорожної матері його Олени” [Житіє святого рівноапостольного <...> 2009, 386-395], здійсненим Дарією Сироїд з церковнослов’янської на сучасну українську мову за другим виданням “Книг” (Львів, 2009) [Туптало Дмитро, там само].

Аналіз приміткових посилань і коментарів до “Житія святого равноапостольнаго великаго царя Константина и святяга христорлюбивыа матере его Елены” (21 травня; тут і скрізь по статті усі дати – за старим стилем. – О. Щ.) щонайперше привертає увагу до самої назва твору. Поруч із нею на пограничних записках знаходимо (далі жирним і курсивом виділятимемо святителеві примітки з видань 1700, 1716, 1759 рр. – О. Щ.): **“От Евсевія, Никіфора и иныхъ различныхъ исторіографовъ в кратцѣ”** [1700 і 1716, 626; 1759, 445] (в українському перекладі дослівно – “Із Євсевія, Никифора й інших різних історіографів скорочено” [Житіє святого рівноапостольного <...> 2009, 386; Туптало Дмитро, там само]). Попередньо згадувався найбільш цитований щодо подвижницької життєдіяльності першого римського царя-християнина твір “Жизнь блаженнаго василевса Константина” (М., 1998) церковного історика Євсевія Кесарійського (IV ст.), прозваного Памфілом, єпископа Кесарії Палестинської [Щербакова 2012 (Образ), 435]. Третя з чотирьох його книг містить шість невеликих за обсягом оповідей, у назвах яких відображена участь у тогочасних подіях і царевої матері, а саме: “О том, что эти церкви построила мать Константина, василиса Елена, когда она приходила туда для поклонения” (42), “Ещё о церкви вифлеемской” (43), “О великодушии и благотворительности Елены” (44), “О том, с каким благоговением Елена являлась в церквах” (45), “О том, как она, прожив восемьдесят лет и распорядившись, скончалась” (46) та “О том, как Константин похоронил

свою мати́ и сколь мно́ю он уважал её ещё при жизни” (47) [Евсевий Памфил 1998, 122–125]. [Скористаюся нагодо́ю виправити свою помилку у публікації “Образ святої цариці Єлени <...>” (К., 2012), де зазначалися цифрові показники розділів про святу – правильно не “42-46”, а “42-47” [Щербакова 2012 (Образ), 435].] Щодо Никифора, то і його ім’я, поруч з Євсевієвим й іншими, знаходимо наприкінці “Предословія къ читателю благочестивому” до першої (“осінньої”) чверті “Книги” (К., 1689): “*Никифоръ Каллистов, прозываемый Ксанфопул, Грекъ*” [Книга житій святихъ <...> 1689, б/номер. [5 зворот]]; йдеться про візантійського історика Никифора Калліста (середина XIV ст.), який змальовував події за часів перших римських імператорів, зокрема і Константина Великого.

Щодо імен “інших різних історіографів”, закарбованих на друкованих маргіналіях [маргіналії (лат. *marginalis* “знаходиться на краю”, від лат. *margin* “край”, “межа”) – малюнки і записи на полях (“берегах”) книг, рукописів, листів, що містять коментарі, тлумачення, думки відносно фрагментів тексту чи думки, які текстом були викликані] цієї та інших новел (зокрема в “Словѣ на Воздвиженіе Честнаго и Животворящаго Креста Господня” (“Мѣсяца Септеврїя, в 14-й день”) [Там само, 98 зворот]), то Дмитрій Ростовський, віддаючи належну данину кожному зі своїх попередників, виводить усі їхні 65 імен (на двох сторінках (один аркуш і зворот)) у підзаголовку “*Учителї, списатели, историки, повѣствователи, отнихже Книга та составися, сіи суть*” [Книга житій святихъ <...> 1689, б/номер. [5-5 зворот]]. Звісно ж, знаходимо тут і ім’я митрополита Макарія (середина XVI ст.), адже на основі його “Великих Четвѣх Міней” як своєї енциклопедії давньоруської духовної книжності (та інших пам’яток) були створені і “Книги житій святих” Дмитрія Ростовського. Тож, із того переліку (і залишених науковцями свідчень) розуміємо, що за двадцять років, упродовж яких він “нес безропотно благое послушание”, святителєві довелося опрацювати обтяжну кількість літератури, написаної різними мовами, із-поміж яких траплялися книжки і “неправославного походження”; проте до кожного джерела, відомого йому на той час, святитель підходив з виключною увагою. Зазначені у переліку “*И Инїя многїя Церковнїя Книги, <...>*”, де насамперед вказані Старий і Новий Завіти, а також Прологи, Синаксарі, Мінеї, Трифологи, Мартирологи, Патерики й Отечники, котрі посприяли автору-упорядникові “*достовѣрному списанїю Житїй сихъ Святїхъ*”. Окрім того, у нашій опублікованій статті [Щербакова 2012 (Образ), 436] було подано перелік виявлених імен ранньохристиянських церковних і світських історіографів, починаючи з IV-V ст., і пізніших, зокрема Амвросія Медиоланського, Гегесіппа, Прокопія, Секста Аврелія Віктора, Сульпіція Севера, Феодорита Кирського, Філосторгія й ін-

ших, у творах яких є свідчення про церковні заслуги цариці Єлени, яка по своїй блаженній кончині пошановувалася як свята.

Поза цим є ще дев'ять коротких приміткових посилань і коментарів Димитрія Ростовського на полях досліджуваного “Життя святого равноапостолнаго великаго царя Константина и святяга христоролюбивыя матере его Єлены”, а саме: **1) “зеленій”** [1700 і 1716, 626; 1759, 445] на пояснення перекладу означення “Флор” у першому ж реченні: “*Конста, прозываемый Флоръ Царь Римскій, внукъ прежняго Царя Клавдія, от дщере того рожденный, отца бе Великаго Констаніна, егоже роди от Єлены*”; в українському варіанті (до речі, там усі позначки нумеровані. – О. Щ.) поряд з іменем Флора позначена зноска (а) й подане присторінкове фактографічне уточнення “*Констанцій I (305-306)*” [Житіє святого рівноапостольного <...> 2009, 386; Туптало Дмитро, там само]; так і далі – (б–г) про Клавдія, Константина й Ліцінія [Там само]. **2) “Євсевій и Созомен”** [1700 і 1716, 626; 1759, 445], коли йдеться про Консту – батька царя Константина; ім’я візантійського адвоката і грецького історика першої половини V ст. Ермія Созомена Саламінського (Саламіна) знаходимо у згадуваному вище Димитровому переліку як “*Єрмія Созомена*” [Книга житій святихъ <...> 1689, б/номер. [5]] – автора “Церковної історії”, перші дві книги якої присвячені подіям за Константинового правління; у другій книзі цієї праці знаходимо два невеликі за обсягом розділи зі свідченнями про царицю Єлену (“О обретеніи животворящего креста и священных гвоздей” (1) та “О матери царя Елене, как она, быв в Иерусалиме, строила храмы и совершала другие богоугодные дела; также о ее кончине” (2)), які підтверджують думку науковців про історико-літературні запозичення Созомена у Сократа Схоластика й інших ранньохристиянських письменників, але передання такого змісту “своїми словами” (не копіюючи текст буквально) [детальніший аналіз власне текстів першоджерел може стати предметом наших наступних досліджень]. **3) “Нукифор”** [1700 і 1716, 626 зворот; 1759, 445 зворот] стосовно Константина – біля тексту “*И имяху верныи покой подъ державою его въ странахъ западныхъ*”. **4) “От Слова на Воздвиженіе Честнаго Креста септеврїя 14”** [1700 і 1716, 628 і 630; 1759, 446 і 448] – це перше джерельне посилання на “Слово...”, де розповідається про “*многое озлобленіе*”, що почав творити людям Максенцій, розпалившись заздрістю до Константина, який по смерті батька свого прийняв владу царську (“*нехотяше съ Константіномъ мира, ниже Царемъ его нарицаше*”); поза тим є згадка про цареву матір при наступній оповіді: “*Послаша убо Римляне тайно к Царю Константіну, пребывающему въ Вританіи съ матерією своєю Єленою, моляше его, да прійдет и избавитъ ихъ от того мучителя*” [Там само]. **5) “Память его октября 2”** [1700 і 1716, 627 зво-

рот; 1759, 446] при згадуванні Артемія Дукса, одного з Константинових воїв (“...в них же бе Артемиий Дуксъ [иже по томъ от Иулиана мучень бысть за Христа]”) і бачив на небі образ Хреста Господнього із зображенням “Симъ побѣждай”. 6) “**Пс. 49**” [1700 і 1716, 628; 1759, 446] напроти вислову з Псалтирі “*Призови мя въ день печали твоя, и избавлю тя, и прославиши мя*”, де декількома рядками вище йшлося про стан великої Константинової печалі після вдруге програної битви проти “візантіов”, але потім: “...очеса своя на небо возведъ, видѣ писание звѣздами сложенное, изображающее сия: (далі – за текстом Псалтирі. – О. Щ.)”. [До речі, нашу увагу привернула шоста помітка на покрайньому записі українськомовного перекладу, де натомість 49-го псалма зазначено: “*Пс. 50 (49) [15]*” [Туптало Дмитро (Життя святих) 2009, 390], що не є зовсім правильним, адже, за перевіреними даними, наведений вислів (“*Прилич мене в день печалі своєї, і визволю тебе, і прославиши мене*” [Там само]) взято з 15-ї строфи 49-го псалма (“*и призови Меня в день скорби; Я збавлю тебя, и ты прославиши Меня*”). Більше того, із трьох редакцій таке уточнення знаходимо лише у “Книзі” за 1759 р. [1759, 446]. А це дає право припустити, що в українському перекладі травневого (IX) тому “Житій святих” зважувалося й на видання 1759 р.; і здійснене воно скоріше за виданням 1716 р., аніж за 1711-им, як написано на звороті титулу (Львів, 2009)]. 7) “**От житія святаго Сильвестра января 2**” [1700 і 1716, 628; 1759, 446 зворот], коли розлогіше оповідається про хрещення імператора (“*О крещеніиже Константіновомъ*”), де рядком вище зафіксовано: “...Крестися въ него съ достохвальною Матерією своею Єленою”; цей же вислів зустрічаємо і в “Словѣ на Воздвиженіє Честнаго и Животворящаго Креста Господня” [1689, 99 зворот]; насправді ж, як уважають історики, факт хрещення Константина Великого відбувся значно пізніше – наприкінці його життя, але, оскільки подібні історичні відступи потребуватимуть більшого часу на обґрунтування певних тез, це доведення ми подамо при аналізі власне текстів барокових пам’яток. 8) “**От Слова на Воздвиженіє Честнаго Креста**” [1700 і 1716, 630; 1759, 448] – це друге посилення на згадувану новелу, з якого маємо важливі свідчення щодо характеристики образу святої і достатньо повне та яскраве уявлення (з огляду на традицію літературного канону агіографічного жанру), що саме відбувалося з царем і його матір’ю відразу по скликанні ним Першого Вселенського собору (“*Блаженую матеръ свою Єлену, яко зело Боголюбивую, въ Иерусалимъ на взысканіє Честнаго Креста Господня посла съ именіемъ многимъ*” [Там само], і по виконанні нею своєї унікальної місії – віднайдення Хреста Господнього та цвяхів (“*Царицаже со радостію пріємиши Честный Крестъ, поклонися ему, и облобиза его...*”), побудови на місцях язичницьких капищ багатьох християнських церков,

– і до останніх днів їхнього величного життя. Стосовно ж Єлени читаємо: *“Таже не по мнозѣмъ времени преставися къ Богу, добрѣ тому угодивши, и погребена бысть Честно. Великійже Царь Константінъ, по преставленіи святыя матере своя Єлени, поживѣ лѣтъ яко десять и вящше...”* [1700 і 1716, 631; 1759, 448 зворот]. Детальніше про події встановлення церковного свята Воздвиження йдеться у “Слові” [1689, 98 зворот–102] (у текстах обох новел простежуються повтори), згадується про них у близько двадцяти життєписих досліджуваних “Книг”. І насамкінець, 9) **“Память его октября 28”** [1700 і 1716, 630 зворот; 1759, 448 зворот] при позначенні імені того самого *“нѣкоего стара мужа”* Іуди, який попервах не хотів відкривати цариці місце “сокровенія” Хреста Господнього; згодом, заразом з іншими він навіть хрестився (*“...и наречень бысть въ святомъ Крещеніи Кириакъ”*), став Патріархом Іерусалимським і за Іуліана Законовідступника був замучений за Христа [Там само].

Порівняльний аналіз приміткових посилань і коментарів на відповідних сторінках перших трьох згадуваних стародруків цієї агіографічної новели за 21-е травня (1700, 1716 і 1759 рр.) дозволяє встановити практичну ідентичність (за декількома винятками з орфографічних і стилістичних ознак) як самих текстів пам’яток із “весняної” чверті “Книги житій святих”, так і відповідних Димитрових записів на полях. Також з’ясовано, що з допомогою декількох з них (шести з десяти) можна виявити першоджерела свідчень (про царицю Єлену), на які посилається автор. Передусім із-поміж ранньохристиянських історіографів згадуються Євсевій і Никифор. Важливе значення для аналізу має “Слово на Воздвиженіє Честнаго и Животворящаго Креста Господня” (14 вересня), а також посилання на житіє святого Сильвестра (2 січня) і пам’ять святого Кирияка (28 жовтня). Перші дві редакції “Житія святаго равноапостолнаго великаго царя Константина и святыя христоролюбивыя матере его Єлены” (1700 і 1716 рр.) абсолютно ідентичні (збігаються параметри усіх сторінок викладу) [1700 і 1716, 626-631]. Третя ж, хоч і має той самий (другий) формат, але на аркушах уже не по 38 рядків (з обох боків), а по 43; помітні також у ній здебільшого граматичні та стилістичні виправлення наступних переписувачів або редакторів і упорядників (на кшталт: написання *“в кратцѣ”* роздільне [1700 і 1716, 626] чи разом [1759, 445], *“Царь”* з великої [1700 і 1716, 626] чи малої [1759, 445], різні варіанти вживання літер на письмі (зокрема “ω” (омеги), відсутність деяких ком (*“Месяца маія, въ ка (21 – О. Щ.), день”* [1700 і 1716, 626]) чи (*“Месяца маія въ ка день”* [1759, 445]) та інших розділових знаків тощо).

В останньому з трьох зазначених стародрукованих видань третьої чверті (1759) монументального твору святиителя повернуто загальну назву – “Книга

житій святыхъ <...>” (ця редакція здійснювалася як “Житія святыхъ <...>”). Як свідчить її титул, вона “тщательнѣе и вернѣе от прежденапечатанныхъ во Святой великой Чудотворной Киевопечерской Лавре въ лета от рожде-ства по плоти Бога Слова 1700 и 1716, напечатается первымъ тисненіемъ въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ <...> 1759, Індікта 8, месяца сеп-темврїа” [Димитрій Ростовский, свт. (Тутало) 1759, [1]]. Із історії постан-ня “Книг” відомо, що 1745 р. Синодом було доручено кїєво-печерському архімандриту Тимофію Щербацькому переглянути і виправити агіографічну працю Димитрія Ростовського. Проте, за збереженням свідченням, житійного матеріалу у святителя зібралось так багато, що він “...отспунил пред труд-ністю пересмотреть его” [Попов Михаил, 325]. Виконати це почесне до-ручення змогли лише його наступники за півстоліття по завершенні земного шляху святителя (1759). Тож згодом під “перегляд і виправлення” підпали тексти його “Книг”. Усі подальші перевидання є доповненими тими чи інши-ми матеріалами пізніших редакторів та упорядників (чи переповіданими), що цілком відповідає традиції розвитку агіографічного жанру. Слушно за-уважити, що за останні три століття до наукового обігу було введено низку давніх рукописних житій і хронік, про існування яких за часів святителя ще не було відомо. Скажімо, за дослідженням протоієрея Олександра Державіна “Четьи-Минеи свт. Димитрия, митрополита Ростовского, как церковно-исто-рический и литературный памятник” (М., 1976) [Державин, 124–130], зна-ємо, що у нього був намір доволі широко поставити справу виправлення і до-давання своїх книжок [Там само], але, на жаль, здійснити його письменнико-ві не вдалося. Відомо також, що пізніше “Книги житій святыхъ” були прикра-шені його ж житієм (“Житіє святителя Димитрія, митрополита Ростовскаго, чудотворца” (М., 1903) [Житіє святителя Димитрія <...>, 402-430]; україн-ською – “Житіє святого отця нашого Димитрія Ростовського, нового чудот-ворця” аноніма XVIII ст. [Тутало 2008, I, 9-25]) і “Духовною грамотою свя-тителя Димитрія” [Там само, 26-27] – у перекладі Валерія Шевчука.

Не можемо оминати увагою дванадцятитомне репринтне перевидання “Житій святыхъ, на русскомъ языкѣ изложенныя по руководству Четьихъ-миней св. Димитрія Ростовскаго съ дополненїями, объяснительными примѣчанїями и изображенїями святыхъ” (М., 1908), в основу яких “по-ложено текст Миней-Четьих святителя” [Житія святыхъ 1999, I, VIII] і де у травневому (IX) томі міститься “Житіє святого равноапостольнаго царя Константина и святой матери его Елены” [Житія святыхъ 1999, IX, 607-640], уже у самій назві відсутнє позначення щодо царя Константина “великий”, а щодо Єлени – “христолюбивая” [Там само, 607]. Сам виклад став значно роз-логішим (по 35-39 рядків і майже 32 текстові сторінки), аніж у попередни-

ків [Там само, 607-640]. Пояснювальних приміток і коментарів тут набагато більше – понад 60 (тільки посилань на праці Євсевія (здебільшого “Жизнь Константина”) нараховано 31). У перевиданні (К., 1999) Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври наявний тропар і кондак до цього життя [Там само, 640], є зображення святих [Там само, 609] (як, зрештою, і до усіх інших агіографічних оповідей). За цим репринтним перевиданням в українському перекладі (практично без змін і доповнень, але й без тропаря і кондака) побачило світ “Житіє святого рівноапостольного царя Константина і святої матері його Єлени” у складі семитомних “Житій святих (вибраних) українською мовою, викладених за повчанням Четьїх-Міней св. Димитрія Ростовського” (К., 2006 – 2008) [Там само, 417–453]. А от уже у згаданому львівському виданні “Житій святих (Четьї Міней)” (Львів, 2009) з українським перекладом Дарії Сироїд у назві “Житія” (“Місяця травня у 21-й день”) справедливо відновлено: “...великого” царя Константина і “христілюбної” матері його [Житіє святого рівноапостольного <...> 2009, 386; Туптало Дмитро, там само] (курсив – О. Щ.). Це, вочевидь, доводить, уважну роботу перекладачки з оригінальним текстом стародруку. [До речі, на прикладі цього найновішого українськомовного видання агіографічного спадку святителя Димитрія Ростовського [Туптало Дмитро (Житія Святих) 2008-2012] постає низка зауважень до його видавців щодо уніфікації вихідних даних такої копії та край потрiбної “благочестивому люду” для щоденного перечитування праці сучасних літературознавців і перекладачів: по-перше, звертає увагу помилкове, як на наше переконання, зазначення року 1711-ого на сторінці вихідних даних травневого (IX) тому натомість 1716-ого; цитуємо: “Переклад за виданням: Туптало Дмитрій [Ростовський]. Книга житій святих... . Вид. 2-е, Київ, друкарня Лаври, 1711” [Туптало Дмитро (Житія Святих) 2009, 4], хоча у вступі до першого тому вказано рік другого перевидання третьої книги – “1716 р. б.” [Туптало Дмитро (Житія Святих) 2008, 6]; й, до того ж, помітних змін у текстах так званої “весняної” “Книги” (на березень, квітень і травень) 1700 і 1716 рр. нами не виявлено, а от згадувана примітка з посиланням на псалом 49-ий, дає підставу припускати, що при перекладі зважалося й на видання 1759 р.; по-друге, впадає в око невідповідність у роках видань декількох томів, зокрема і травневого; оскільки на титульній сторінці зазначено 2010-ий рік, а на зворотній (4-й) – і роки 2009-ий (у вихідних даних книжки) і 2010-ий (знак авторського права видавництва “Свічадо”); по-третє, є різне трактування “книг” і “томів” на обкладинках і в текстах; по-четверте, неправильність або відсутність нумерації змістової частини видання тощо. Зрозуміло, що усі ці зауваження потребують виправлень.] Так поступово життєпис святих Константина і Єлени набував ознак усталеного канону; він

і до сьогодні є невід’ємним складником багатьох житійних перевидань як в Україні, так і поза її межами; тож постійно доповнюється новішими інтерпретаціями.

Таким чином, у викладі основного матеріалу поданої статті уперше відображено досвід порівняльного аналізу приміткових посилань і коментарів до трьох найдавніших видань третьої чверті “Книги житій святих” (1700, 1716 і 1759 рр.) Дмитрія Ростовського (Туптала), здійснений на прикладі “Житія святого равноапостолнаго царя Константина и святых христоролюбивых матерей его Елены” (21 травня), де поруч з назвою залишено перше і головне посилання автора – “*От Свсевія, Нікіфора и иныхъ различныхъ исторіографовъ в кратцѣ*”, але щонайбільше – на згадуваний твір Свсевія Памфіла. Проведений аналіз дозволив визначити їхню кількість – шість із десяти мають безпосереднє відношення до імені й діянь цариці, простежити за початковою історією змін і доповнень до першоджерельних свідчень про визначальні риси характеру і подвижницьку натуру цієї святої на покрайніх записках святителя у стародруках кінця XVII-першої половини XVIII ст., встановити практичну ідентичність приміткових посилань і коментарів до видань 1700 і 1716 рр., зауважити на окремих розбіжностях (переважно орфографічних і стилістичних) видання 1759 р., окреслити проблему уніфікації вихідних даних деяких бібліографічних джерел через відмінності у їхньому написанні [3-7, 18-20, 26-27] в означених раніше аспектах. У ході роботи над прадавніми текстами виявлено тісний зв’язок досліджуваного “Житія” зі “Словом на Воздвиженіє Честнаго и Животворящаго Креста Господня” (14 вересня) й уточненнями про пам’яті святих Сильвестра (2 січня) і Кирияка (28 жовтня), а також глибше осмислено обсяги і параметри первісного тексту та його подальші редакційні інтерпретації (доповнення) у більш новітніх перевиданнях (1908, 1999, 2008 і 2009 рр.). На перспективу доцільним вважаємо продовжити подібну роботу щодо порівняльного аналізу текстів різних агіографічних новел, виявляючи спільне й відмінне у їхніх виданнях. Виконана робота є органічною складовою з дослідження еволюції образу святої рівноапостольної цариці Єлени у житійному спадку святителя Дмитрія, митрополита Ростовського (Туптала), а також у контексті вивчення багатьох інших пам’яток вітчизняної і зарубіжної культури давнини й сучасності – у вимірі синтезу традицій церковно-історичних та літературно-художніх текстів і контекстів.

1. *Державин Александр, прот. Четьи-Минеи свт. Дмитрия, митрополита Ростовского, как церковно-исторический и литературный памятник // Богословские труды. – М., 1976. – Сб. 15. – С. 124-130; 2. Дмитрий Ростовский (Туптало). Житія святихъ, на рускомъ языкѣ изложенныя по*

руководству Четыхъ-Миней св. Димитрія Ростовскаго съ дополненіями, объяснительными примѣчаніями и изображеніями святыхъ: В 12 кн. – 2-е изд. – М.: Синод. типографія, 1903-1911 (перевид. – К.: Изд. Свято-Успен. Киево-Печер. Лавры, 1999-2010. – (К 2000-летию Рождества Христова)); 3. *Димитрій Ростовскій (Туптало)*. Книга житій святыхъ въ славу святыа животворящія Троицы Бога Хвалимаго въ Святыхъ своихъ на три мѣсяцы первыя: септемврій, октоврій и ноемврій. – К.: Друкарня Киево-Печерской лавры, 1689. – 657 с., с грав.; 4. *Димитрій Ростовскій (Туптало)*. Книга житій святыхъ въ славу святыа животворящія Троицы Бога Хвалимаго въ Святыхъ своихъ на три мѣсяцы третіи: мартъ, апрель, май. – К.: Друкарня Печерской лавры, 1700. – 677 арк., с грав.; 5. *Димитрій Ростовскій, свт. (Туптало)*. Книга житій святыхъ на три мѣсяцы: март, апрель, май. – М., 1759. – 480 арк., с грав.; 6. [*Димитрій Ростовскій (Туптало)*]. Житія святыхъ ... на три мѣсяцы: март, апрель, май. – К.: тип. Печерской лавры, 1716. – 2-е изд. – 677 арк.; 7. *Димитрій Ростовскій (Туптало Д.С.)*. Книга житій святыхъ на три мѣсяцы: март, апрель, май. – К.: Друкарня Печерской лавры, 1700. – 677 арк., с грав.; 8. *Евсевій Памфил*. Жизнь блаженного василевса Константина / Пер. СПбДА под ред. А.А Калинина. – М.: Labarum, 1998. – 352 с. – (“Византийская серия”); 9. Житіе святаго равноапостольнаго царя Константина и святой матери его Елены // Житія святыхъ, на русскомъ языкѣ изложенныя по руководству Четыхъ-миней св. Димитрія Ростовскаго съ дополненіями, объяснительными примѣчаніями и изображеніями святыхъ. Книга девятая: Мѣсяць Май. – 2-е изд. – М.: Синод. типографія, 1908; перевид. – К.: Изд. Свято-Успен. Киево-Печер. Лавры, 1999. – С. 607-640; 10. Житіе святаго равноапостольнаго великаго царя Константина и святыа христоролюбивыа матере его Елены // Димитрій Ростовскій (Туптало). Книга житій святыхъ на три мѣсяцы: март, апрель, май. – К.: Друкарня Печерской лавры, 1700. – Арк. 626-631; Те ж саме. – Житія святыхъ. – 2-ге вид. – 1716. – Арк. 626-631; Те ж саме. – Книга житій святыхъ. – М., 1759. – Арк. 445-449; 11. Житіе святителя Димитрія, митрополита Ростовскаго, чудотворца // Житія святыхъ, на русскомъ языкѣ изложенныя по руководству Четыхъ-миней св. Димитрія Ростовскаго съ дополненіями, объяснительными примѣчаніями и изображеніями святыхъ. Кн. I: Мѣсяць Сентябрь. – 2-изд. – М.: Синод. типографія, 1903. – С. 402-430; 12. Житіе святого рівноапостольнаго царя Константина і святой матері його Елени // Димитрій Ростовскій, св. Житія святих (Вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четыхъ-Міней св. Димитрія Ростовського / святитель Димитрій Ростовскій: У 7 т. – К.: Вид. від. Укр. Православ. Церкви Київ. патріархату, 2006–2008. – С. 417–453; 13. Житіе святого рівноапостольнаго великаго царя Константина і святой христоролюб-

ної матері його Олені // Туптало Дмитро. Життя Святих (Четві Мінеї). Т. ІХ: Травень / Пер. з ц.-сл. Д. Сироїд. – Львів: Свічадо, 2009. – С. 386-395; 14. Життя святихъ, на рускомъ языкѣ изложенныя по руководству Четвѣхъ-Миней св. Димитрія Ростовскаго съ дополненіями, объяснительными примѣчаніями и изображеніями святихъ: В 12 кн. – 2-е изд. – М.: Синод. типографія, 1903-1911; 15. *Запаско А. П., Исаевич Я. Д.* Памятники книжного искусства: Каталог старопечатных книг, изданных на Украине. Кн. 1 (1574-1700). – Львов: Вища шк., Изд-во при Львов. ун-те, 1981. – 136 с.; 16. *Запаско А. П., Исаевич Я. Д.* Памятники книжного искусства: Каталог старопечатных книг, изданных на Украине. Кн. 2. Ч. 1 (1701-1764). – Львов: Вища шк., Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 132 с.; 17. Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського; Уклад. Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов, за участю Т.М. Росовецької; За ред. Г.І. Ковальчук. – К., 2008. – 232 с., іл.; 18. Книга житій святихъ въ славу святаго животворящаго Троицы Бога Хвалимаго въ Святихъ своихъ на три мѣсяцы первыя: септемврій, октоврій и ноемврій. – К.: Друкарня Києво-Печерской лавры, 1689. – 657 с., с грав.; 19. Книга житій святихъ въ славу святаго животворящаго Троицы Бога Хвалимаго въ Святихъ своихъ на три мѣсяцы третїи: мартъ, априль, майї. – К.: Друкарня Печерской лавры, 1700. – 677 арк., с грав.; 20. Книга житій святихъ На три мѣсяца третя, еже естъ: Мартъ, Апрель и Майї. – К.: Друкарня Печерской лавры, 1759. – 480 арк., с грав.; 21. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових палат України. Кириличні рукописні книги та стародруки / Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; Уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна та ін.; Передм.: Л.А. Дубровіна і Г.І. Ковальчук. – К., 2007. – С. 129-132; 22. *Попов Михаил, свц.* Святитель Димитрий Ростовский и его труды. – СПб.: Типо-литографія М.П. Фроловой, 1910. – [4], 350, [2] с., 17 ил.; 23. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР / Сост. С.О. Петров, Я.Д. Бирюк и Т.П. Золотарь; Отв. ред. чл.-корр. АН УССР П. Н. Попов. – К.: АН УССР, 1958. – 264 с.; 24. *Туптало Дмитро.* Життя Святих (Четві Мінеї): У 12 т. / Пер. з ц.-сл. В. Шевчук і Д. Сироїд. – Львів: Свічадо, 2008-2012; 25. *Туптало Дмитро.* Життя Святих (Четві Мінеї). Кн. ІХ: Травень / Пер. з ц.-сл. Д. Сироїд / Дмитро Туптало. – Львів: Свічадо, 2009. – 496 с.; 26. *Туптало Дмитро.* Книга житій святих в славу святаго животворящаго троицы бога хвалимаго в святих своих На три мѣсяцы третїи: март, априль, майї... – К.: Друкарня Печерской лавры, 1700. – 1+676 арк.; 27. *Туптало Дмитро [Ростовський].* Книга житій святих (на березень, квітень, травень). – К.: Друкарня лавры, 1700. – [1], +677 арк.; 28. Українські письменники: Біо-бібліографічний

словник: У 5 т. / Уклад Л. Є. Махновець; Відп. ред. ак. О.І. Білецький. – К.: Держвидав. худ. літ., 1960. – Т. 1: Давня українська література (XI-XVIII ст.). – 979 с.; 29. *Щербакова О.А.* “Богомудрая Елено, преискренне царю веков по-работала еси”: краса і велич церковного передання про першу християнську царицю-матір Єлену Константинопольську у контексті історико-літературного дослідження образів святих рівноапостольних жон // П’яті Покровські міжнар. місіонерсько-просвітницькі читання “Досвід християнської святості в освітньому просторі: минуле і майбутнє”: Прогр. конф. – К., 2013. – С. 8; 30. *Щербакова О.А.* Життє і діяння святої рівноапостольної цариці Єлени в гармонізуючому діалозі церковної і світської культур // XXI Міжнар. наук. конф. «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (К., 26-29 вер. 2012 р.). – К., 2012. – С. 44; 31. *Щербакова О.А.* Концепт цариці Єлени у “Четьях-Мінеях” Дмитра Туптала // Літературознавчі студії: Зб. наук. праць / Відп. ред. проф. Г. Ф. Семенюк. – Вип. 31. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології, 2011. – С. 460-471; 32. *Щербакова О.А.* Образ святої цариці Єлени в елліністичній, візантійській і руській писемних традиціях // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць / Відп. ред. проф. О.І. Чередниченко. – Вип. 39. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології, 2012. – С. 434-441; 33. *Щербакова О.А.* Першоджерела свідчень про святу царицю Єлену у давніх виданнях “Книг житій святих”: порівняльний аналіз приміткових посилань і коментарів (на прикладі “Житія святого рівноапостольного царя Константина і святої христоробної матері його Олени”) // Міжнар. наук. конф. “Мови та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самобутність” (К., 18 жовт. 2012 р.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології; Ін-т літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України). – К., 2012. – С. 29.

*І.В. Юзькова, магістрант
Київський університет імені Бориса Грінченка*

ОБРАЗ НАРАТОРА В РОМАНІ ГЕРТИ МЮЛЛЕР «ГОЙДАЛКА ДИХАННЯ»

У статті досліджено особливості образу наратора в романі Герти Мюллер «Гойдалка дихання», визначено тип наратора як гомодієгетичний.

Ключові слова: образ наратора, тип наратора, гомодієгетичний наратор, оповідь.